

תוכן העניינים

יא	הקדמה: עיר פתוחה ושונה / מנתחם קליין
1	תודות
5	מבוא: 1900, עידן האפשרויות
6	היסטוריה נשכחת
8	רגע שיש לבודד, תקופה שיש להגדיר
11	הסיבות לכישלון
14	הסיבות לשכחה
20	למה לזכור
22	מסלול
25	פרק 1: מתחת למפות: עיר או ארבעה רבעים
27	קרטוגרפיה בקווים גסים
29	גבולות חיצוניים, שסעים פנימיים
30	לשון, אזורחות, קניין
32	בתוך החומות ומבחוץ
39	ארבעת הרבעים: טופונימיה מאוחרת וחיצונית
46	העיר החדשה: רבעים מעורבים ורבעים יהודיים
48	סיכום: אנשים ומקומות
57	פרק 2: עיר שהיא מוזיאון
58	עם הגב לעיר המודרנית

60	קינה על עיר-קבר
63	עיר בלתי קריאה
66	מידע לארכיאולוגיה
68	"לשחזר את ירושלים של הצלוב"
70	היסטוריה אישית של ארכיאולוגיה וצליינות
73	הארכיאולוגיה המקראית: המצאות מאז ולתמיד
79	פרק 3: מקומות קדושים בספק
80	מוריס הלבוקס כגשש
82	מיקום וייעוד
85	לייצר מקום קדוש: הדוגמה של "גן הקבר"
91	חוסר ודאות כולל ומובנה
96	היברידיות ראשיתית
105	פרק 4: קנה המידה של האימפריה
109	העותמאניות והסעעים הזהותיים
111	ה"הרמון": המינהל האימפריאלי בירושלים
115	לא "שעירים לעזאזל": גלריה של דיוקנאות
121	1 בספטמבר 1900: יובל אימפריאלי בירושלים
	רשת הכבישים: עיר שהוצאה מבידוד, אזור שנעשה
125	עותמאני
127	מסילת הברזל: זכיין יהודי, הון צרפתי וטקס מוסלמי
132	עותמאניות ותושבות משותפת: מי שתייה לכול
136	פרק 5: המהפכה המוניציפלית
139	קהילה עירונית ביסוד העירייה
144	איסוף האשפה והפיכת השלטון העירוני למוניציפלי
	חברי מועצת העיר הנבחרים: אזרחים, תושבים
146	ובעלי נכסים
150	יוסף זיא אלח'אלידי, ראש העיר המייסד
156	ההגנה על המרחב הציבורי
160	בראות הציבור, פנאי ומיסוי עירוני

168	פרק 6: ימי המהפכה העליזים של 1908
171	מה השעה בירושלים
	הימים העליזים של אוגוסט 1908: המהפכה הנשכחת
177	של ירושלים
182	קווי שבר בלתי צפויים
184	דעת קהל תוססת
188	מתחת לפני הקהילות: המעמדות
193	פרק 7: זהויות צולבות
196	אלברט ענתבי, תושב לוונטיני
201	"התעוררות ערבית" בלתי מוכנה לקרב
205	הזיקה המקומית של "אנשי ארץ הקודש"
210	עיר הקודש והמוניקיפיום
216	סיכום: הזמן המתפצל
217	עם הציפורים
219	בן־יהודה הנוכרי
222	למען היסטוריה משותפת
225	ביבליוגרפיה
239	מפתח שמות ומקומות

מבוא

1900, עידן האפשרויות

באחד העתידים האפשריים אתה אויבי, בעתיד אחר –
ידידי.

(חורחה לואיס בורחס)

גן השבילים המתפצלים)¹

אדם המבקש לגלות עיר לא נודעת אינו צריך להצטייד בהרבה. עליו להפנות גב לדעות הקדומות ולדימויים המוסכמים כדי להבחין במציאות אחרת. כדי לגלות את "ירושלים 1900", הציוד המינימלי הוא שורות אחדות. בשלהי המאה התשע-עשרה הייתה ירושלים חלק מן האימפריה העותמאנית. מאז 1872 הייתה בירתה המינהלית של הנפה קודוס-אי שריף או "פילסטין" בארכיונים האימפריאליים. ב-1870 התגוררו בה 20 אלף תושבים וערב מלחמת העולם הראשונה – 70 אלף. העיר שבתוך החומות מקיפה בקושי קילומטר רבוע; היא מתנשאת לגובה של 750 מטר מעל פני הים, בפסגתו של הרכס החוצה את האזור מצפון לדרום. הקונסוליות האירופיות הראשונות נפתחו בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה והעליות לרגל ממערב התרבו והלכו החל בשנות השמונים של אותה מאה. ירושלים היא הערש המשותף של שלוש הדתות המונותאיסטיות ובתחומה מצויים מקומות קדושים מרכזיים למאמינים מכל העולם. תושביה

1 חורחה לואיס בורחס, גן השבילים המתפצלים, תרגם יורם ברונובסקי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1978, עמ' 59.

היו יהודים, מוסלמים ונוצרים, סוחרים, מורים, מהנדסים וסתתים. התנועה הציונית נוסדה בבאזל ב-1897 וההגירה היהודית אל העיר התעצמה במפנה המאות התשע-עשרה והעשרים. בשלהי המאה התשע-עשרה נעשתה העיר מודרנית יותר והתפתחו בה מוסדות מוניציפליים אוטונומיים. זה "עידן האפשרויות" של עיר הקודש, רגע בזמן שנשכח לימים ושקע מתחת להריסות המלחמות ולהמולת הריבים האידיאולוגיים.

היסטוריה נשכחת

קשה להגדיר את הרגע הזה בלי ליפול בפח הנוסטלגיה ובמלכודת ההיסטוריה האגדית. אפשר לתת בו כמה סימנים: זו תקופה של איזון מסוים בתוך הקהילה העירונית של ירושלים, של הרמוניה מסוימת בין תושביה, של אורבניות המחברת את הפלחים השונים של האוכלוסייה.² זה רגע של שגשוג במסגרת הריבונות האימפריאלית העותמאנית, שנמשכה בירושלים מאז 1517 ועתידה לפנות את מקומה, ב-1917, לכיבוש הבריטי ולמנדט שיבוא בעקבותיו. זה גם הרגע שבו העיר הקדושה לשלוש הדתות עברה חילון מסוים, תהליך שהתאפשר בזכות גמישות רבה יותר של שיוכי הזהות ושל אתרי הזיכרון הדתיים. הזהויות, אבני הדרך והגבולות עוד לא התקבעו כפי שהם היום. כל אלה מציינים חברה עירונית נזילה יותר, פתוחה יותר, שהמסורות בה פחות בטוחות בעצמן ולכן גם פחות תקיפות. לא הייתה זו תקופת ביניים קסומה, כי ההיסטוריה אינה נכתבת בתקופות ביניים. ודאי שלא היה זה "תור זהב", משום שתור זהב הוא תמיד תור "מוזהב", המסופר תמיד על ידי כותבי זיכרונות שקדנים, ובמקרה שלפנינו, היסטוריה זו נשכחה בעיקרה; איש אינו זוכר אותה ואיש אינו רוצה להיזכר בה. בעיני היסטוריון, אין זה אפוא יותר מ"עידן

Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler (eds.), 2
*The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban
 Modernity*, New York: Routledge, 2011

של אפשרויות", שיש להביא אותו בחשבון משום שהוא נקודת מפנה בכרונולוגיה, רגע מפתח שבו, ולמשך שנים אחדות, נפתח האופק.

זמן הביניים הקצר והעדין הזה מאפשר לספר היסטוריה אחרת של עיר הקודש, על סמך ארכיונים מוניציפליים בלתי מוכרים עדיין, דמויות שנותרו בצל וכמה פרקים מפתיעים. כל אלה עומדים בניגוד לדיוקנה של עיר הקודש, האמור להיות במהותו קבוע, שנוי במחלוקת ומקוטע.³ אם אכן מדובר בזמן ביניים, כי אז אפשר להבדילו ממה שקדם לו וממה שעתידי לבוא אחריו: בשנים שאחרי 1900, ירושלים לא הייתה רק אוסף של אתרים קדושים מפוזרים ומסוכסכים; היא עדיין לא הייתה מרחב התמרון של מאבקים לאומיים ושל אינטרסים של המעצמות הגדולות. ב"בל אפוק" החולף שלה, ירושלים לא הייתה רק מוזיאון מקראי תחת כיפת השמים, פסיפס של מקדשים המעוגנים פחות או יותר בכתבי הקודש; היא עדיין לא הייתה חלק מסיפור הקרבות ההולכים ונמשכים. ספר זה מבקש להיבדל מראייה טלאולוגית של תולדות ירושלים: ההיסטוריה המחברת בקו רצוף בין עידן מסעי הצלב לחלוקה הטריטוריאלית של העיר ב-1948 ועד לשסעים של ימינו. היסטוריה מסורתית זו של עיר הקודש סופה ידוע מראש, והיא נמשכת אל התרת קשריה ועונדת את סיבותיה ותוצאותיה כשרשרת פנינים. אך אם מתמקמים בנקודת האיוון של תחילת המאה העשרים, דבר אינו מאפשר לטעון שהטרגדיה בעיצומה ושגורל העיר נחרץ. בין עיר הקודש לעיר של שדה הקרב הייתה עיר אחרת, ותקופה חטופה זו הותירה כמה עקבות. היסטוריה זו הצטיירה על רקע של תקופה סוערת, אך הארכיונים נמצאים כאן כדי לזרות אור על אותו רגע נשכח.⁴

Patrick Boucheron, *L'entre-temps: Conversation sur l'histoire*, Paris: 3
Verdier, 2012

* במקור: Belle Époque, מונח ששימש באירופה (בפרט בצרפת ובבלגיה) לציון התקופה שנמשכה משלהי המאה התשע-עשרה (1870 לערך) עד מלחמת העולם הראשונה (1914). תקופה זו נחשבה לתור זהב בזכות השלום, היציבות והשגשוג ששררו אז בין המעצמות.

4 Yasemin Avci, Vincent Lemire, Falestin Naïli, "Publishing Jerusalem's Ottoman Municipal Archives (1892–1917): A Turning Point for the

רגע שיש לבודד, תקופה שיש להגדיר

קשה למסגר את הרגע הזה בתוך גבולותיה הבטוחים של הכרונולוגיה. כמוכן, ההיסטוריה שבה מדובר אינה עומדת אך ורק על קו הרכס הצר המפריד בין שתי המאות; "ירושלים 1900" אינה מוגבלת לשנת 1900. רגע זה נמשך שנים אחדות, אולי כמה עשרות שנים, בהתאם להגדרותיו השונות. בחקירה מעמיקה אפשר להבחין ברמזים הראשונים לתודעה עירונית בהקמתו המוקדמת של מוסד מוניציפלי בירושלים, באמצע שנות השישים של המאה התשע-עשרה, ביוזמתם של הנכבדים המקומיים. אם עוקבים אחר ציר הזמן הזה עד לאמצע המנדט הבריטי מגיעים ל-1934, השנה שבה התפצלה מועצת העיר לשתי ישויות נבדלות, האחת יהודית והאחרת ערבית, כהקדמה בלתי מוכרת אך מכרעת של החלוקה הטריטוריאלית ב-1948. הנה כי כן, המסגרת הכרונולוגית של אותה היסטוריה בגרסתה הרחבה ביותר: מאמצע שנות השישים של המאה התשע-עשרה עד אמצע שנות השלושים של המאה העשרים, במשך שבעים שנה, מוסד מוניציפלי בין-קהילתי אחד פעל וניהל את ענייניהם המשותפים של תושבי עיר הקודש.⁵ עובדה היסטורית זו, שאינה מוכרת כמעט, ראויה לציון בזכות עצמה. חלוקת האחריות המוניציפליות לא נעשתה בה באופן מושלם, אך היא אכן התקיימה – גם אם הדבר נשמע מוזר בימינו, שבהם דווקא "חלוקת ירושלים" עומדת בלב הדיונים על עתידו של המזרח התיכון.⁶ אם מצמצמים את הכרונולוגיה כדי להתבונן מקרוב בתופעה

City's Historiography", *Jerusalem Quarterly*, 60 (January 2015), pp. 110–119

5 Yasemin Avci and Vincent Lemire, "De la modernité administrative à la modernisation urbaine: une réévaluation de la municipalité ottomane de Jérusalem (1867–1917)", in Nora Lafi (ed.), *Municipalités méditerranéennes, les réformes urbaines ottomanes au miroir d'une histoire comparée (Moyen-Orient, Maghreb, Europe méridionale)*, Berlin: Éditions Klaus Schwarz, 2005, pp. 73–138

6 Michael Dumper, *Jerusalem Unbound: Geography, History and the Future of the Holy City*, New-York: Columbia University Press, 2014

הזאת, כדי לשוות לה מראה מוחשי ועקבי יותר, אפשר לציין ששנות השמונים של המאה התשע-עשרה מאפשרות נגישות לארכיונים מוניציפליים רציפים מעתה ואילך, החושפים עיר קדושה החורגת בהרבה מחומותיה העתיקות. מחוץ לחומות, עיר חדשה יוצאת לאוויר העולם, והמודרניות שלה בולטת על רקע העיר העתיקה המסוגרת. בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה, קרוב למחצית מן האוכלוסיה חיה מחוץ לחומות, לעומת עשרה אחוזים שני עשורים קודם לכן. כיבוש ירושלים בידי הצבא הבריטי של הגנרל אלנבי ב-1917 וכינון המנדט ב-1922 לא זו בלבד שלא עודדו תודעה עירונית משותפת, אלא דווקא זירזו את התפוררותן של הזהויות הדתיות, בגלל הכללים המינהליים החדשים של השלטון המנדטורי שחיבו הגדרה דתית אישית.⁷ ארבעת העשורים הללו, משנות השמונים של המאה התשע-עשרה ועד ראשית שנות העשרים של המאה העשרים, הן אכן שנותיה של היסטוריה אחרת של ירושלים; בתקופה זו, הקווים המפרידים בחברה העירונית התרחקו מהגבולות הקהילתיים המסורתיים והתוו סוגים אחרים של סולידריות ושל מתחים.

אם נתקרב עוד יותר למטרה שלנו בציר הזמן נגלה סדרת אירועים מעוררי מחשבות ודמיון. העשור האחרון של המאה התשע-עשרה, למשל: ב-1892 ציינה חנוכתה של תחנת הרכבת הראשונה בעיר הקודש נקודת מפנה מכריעה בתולדות העיר וביחסה אל העולם. הקו החדש הציב את ירושלים במרחק של כמה שעות נסיעה מיפו ומן הים התיכון וביטל את הצורך בעצירות ביניים ארוכות במסע על גמלים ובמרכבות לתומות לסוסים. כעבור שנתיים, ב-1894, לאחר שלושים שנה של דיונים, הקימו פרוטסטנטים אנגלים את "גן הקבר",^{*} קברו החלופי של ישוע תחת כיפת השמים, שנועד להתחרות בכנסיית הקבר –

7 Philippe Bourmaud, "Construction nationale et discrimination au Proche-Orient de la fin de l'Empire Ottoman à nos jours", *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, numéro spécial "Proche-Orient. Foyers, frontières et fractures", 103 (July-September 2009), pp. 63–76; Lena Jayyusi, *Jerusalem Interrupted: Modernity and Colonial Transformation 1917–present*, Northampton: Interlink Books, 2014

* "גן הקבר" הוא למעשה תרגום משובש של Garden Tomb (בצרפתית: Tombe)

פרק 3

מקומות קדושים בספק

כולם, מוסלמים ונוצרים, קוראים לו מעיין הבתולה,^{*} או כפי שאומרים הנוצרים, המעיין של גבירתנו מריה (עין סיתי מרים), ובשל כך סוגדים לו.

(*La Terre Sainte*, 79 [October 1878], p. 841)

בשהותו השנייה בירושלים, בשלהי אוקטובר 1939, ביקר הסוציולוג הצרפתי מוריס הלבווקס (Halbwachs) במנזר האחיות ציון ובחן את החפירות, כפי שעשה פייר לוטי 45 שנה קודם לכן. שנתיים לאחר שובו לפריז, ב-1941, פרסם את ספרו *La topographie légendaire des évangiles en Terre sainte* (הטופוגרפיה האגדית של ספרי הבשורה בארץ הקודש). הוא נעצר ביולי 1944 על ידי הגסטפו, נשלח למחנה בוכנוולד ומת בו במאס 1945. בספר הזה, שהוצא לאור בבהילות בזמן הכיבוש, הבין הלבווקס טוב מכולם את מנגנון הייצור של המקומות הקדושים בירושלים. הקריאה בספרו מדגישה מיד את אופיו הדינמי של התהליך: "השער של 'אקה הומו' נחשב למקום שבו פילטוס הציג את ישוע לפני העם. הכול מסכימים היום לדחותו לתקופתו של אדריאנוס, אך מסקרן להיווכח שזכרו של אקה הומו נאחז בו".¹

הכול נאמר כאן בשורות ספורות: המקום הקדוש הזה, שאולתר

* הכוונה היא למעיין הגיחון.

1 Maurice Halbwachs, *La topographie légendaire des évangiles en Terre sainte*, Paris: PUF, 1971 (1re édition 1941), p. 79

בחיפזון בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, עמד בספק הארכיאולוגי שהוטל בו. הסיפור מהברית החדשה, כפי שהוא כותב בצדק, עדיין נאחז בו בעקשנות.

דבריו של הלבווקס, שנכתבו לאחר שהוטל ספק בתיארוך המקומות, משקפים את מורכבות הטיעון שלו: מי שפרסם ב-1925 את *Les cadres sociaux de la mémoire* (המסגרות החברתיות של הזיכרון), שהיה הראשון שניסח גישה סוציולוגית לתופעות הזיכרון, היה גם הראשון שקלט שמה שמייחד את ירושלים מאפשר להבין את הקשרים בין תהליכי זיכרון לבין הטמעתם הטופוגרפית, בין זיכרון לבין אתרי זיכרון. שום מקום מלבד ירושלים לא יכול היה לשמש לסוציולוג שדה מחקר נוח יותר, שנערמו עליו שכבות זיכרון רבות כל כך. לאחר שניתחנו, בפרק הקודם, מדוע הצליינים, המלומדים והארכיאולוגים יצאו לכבוש את עיר הקודש, הקריאה בהלבווקס תעזור לנו להבין כיצד מתפקד התהליך הזה, על פי אילו כללים ואיזה היגיון.

מוריס הלבווקס כגשש

במרתפי המנזר, לאחר שבחן את בריכת הסטורתיון ואת הליתוסטרוטוס, התעכב הלבווקס על ההיסטוריות של ייצור המורשת המתחוללת לנגד עיניו:

המרתף נחקר ונחשף עד תום בחפירות של 1927–1932. יש כאן מבוך שלם של פרוזדורים חשוכים, חסומים במלואם או למחצה, שאחדים מהם מגיעים אל מתחת לרחבת המקדש, ואפשר להעלות על הדעת שאילו יכולנו ללכת בעקבותיהם היינו מגיעים בסמוך למה שנתר מן המקדש היהודי העתיק. בשום מקום בירושלים לא הרגשנו שאנו קרובים כל כך לירושלים העתיקה.

הסוציולוג, השקוע בעומק המרתפים המנוכסים של עיר הקודש, מוקף בקירות ש"היו כנראה עדים לסצנות מזורות", כפי שהוא כותב בעצמו, מתקשה להסתפק בקפדנות הקרה של המרחק הביקורתי: כרבים אחרים לפניו, העוצמה הרגשית העולה מן האבנים הישנות בירושלים